

СТИЛІСТИЧНІ МАРКЕРИ ВПЛИВУ НА ПРОДУКУВАННЯ ДЕВЕРБАТИВІВ ДІЙ

У статті виокремлено конкретні чинники, що сприяють / перешкоджають утворенню віддієслівних іменників дії в українській мові. Основну увагу зосереджено на стилістичних маркерах як регуляторах процесу перекатегоризації.

Ключові слова: віддієслівний іменник опредметненої дії, девербатив дії, стилістичний маркер, пряме, переносне, вузьковживане значення, фразеологічно зумовлене значення.

Віддієслівні іменники опредметненої дії – це ті девербативи, які зберігають вихідні дієслівні значення. Вони повною мірою успадковують семантику дієслова-мотиватора, репрезентуючи її на субстантивному рівні. Вербатив, маніфестуючи процес, по суті позначає серію станів об'єкта чи об'єктів, їхні «просторові образи», що виникають у кожний наступний момент часу як результат тих причиново-наслідкових зв'язків, у які ці об'єкти вступають і які становлять основу й сутність позначуваного процесу [8, 49].

Віддієслівні іменники опредметненої дії представлені класами дії, процесу та стану, для яких релевантними характеристиками є часова локалізованість, фазовість. Диференційними ознаками девербативів дії є динамічність, активність суб'єкта та контрольованість [4, 8].

Актуальність обраного об'єкта дослідження зумовлена тим, що існування віддієслівних іменників опредметненої дії в мові інтенсифікує її виражальні потенції, активізує вміщену у висловленні інформацію, сприяє експресивізації того або того тексту, посилює природну тенденцію до лінгвоекномії і є одним із важливих засобів інтелектуалізації мови. З огляду на це важливим видається вияв конкретних дієслівних характеристик, що забезпечують процес перекатегоризації. Метою роботи є дослідження стилістичних маркерів як регуляторів транспозиційного переходу «дієслово → іменник».

У сфері наукових досліджень віддієслівні іменники стали активним предметом розгляду в працях І. Вихованця, К. Городенської, Г. Золотової, Н. Романової, В. Хохлачової та ін. Проте ще й на сьогодні залишається невизначеним повний спектр ознак, що виступають базовими чинниками впливу на механізм продукування та специфіку функціонування девербативів дії.

Визначальними для утворення і функціонування девербативів дії є стилістичні маркери дієслів: 1) субстанційність семантики (тобто ступінь конкретності / абстрактності вербативного значення), 2) релятивність семантики (ступінь синтагматичної активності дієслова), 3) лексико-граматичні характеристики (вид, граничність, роди).

- 1) субстанційність семантики (тобто ступінь конкретності / абстрактності вербативного значення),
2) релятивність семантики (ступінь синтагматичної активності дієслова), 3) лексико-граматичні

Переносні, спеціальні термінологічні, розмовні, застарілі, діалектні, фразеологічно зумовлені значення твірних, від яких залежить реалізація словотвірного потенціалу вербативів, є вагомим чинником, оскільки «з'явлення експресивного забарвлення у підзначеннях твірного супроводжується зниженням кількості реалізацій категорійних значень в іменниках» [2, 162]. У лінгвістиці утратилася думка про те, що механізм утворення девербативів дії регулює природу їхньої семантики [1; 2], що «лексико-семантичні групи дієслів, характер значень яких у цілому сумісний з позицією субстантива, у свою чергу, виявляють ряд закономірностей при реалізації семантичного потенціалу в синтаксичних дериватах» [1, 108]. Однозначні дієслова та віддієслівні іменники опредметненої дії, мотивовані ними, мають спільну семантичну структуру, напр.: *палити*² розм. (стріляти з вогнепальної зброї) → *пальба* розм.; *чинити*² (обробляти шкури тварин) → *чинення*², *чиньба* розм.; *забудовувати* / *забудувати* (займати яку-небудь ділянку будівлями) → *збудівля*², *збудова*,

збудовування, *збудування* рідко; *прясти*¹ (скручуючи волокна, робити безперервну тонку нитку)

→ *прядіння*¹, *прядення* рідко ¹, *прядиво*³, *пряжа*².

Щодо девербативів дії, мотивованих багатозначними дієсловами, то це співвідношення стосується тільки окремих значень, як-от: *виправляти / виправити 1* (робити прямим що-небудь нерівне) → *виправлення 1, виправляння, виправа* заст. 1; *виправляти / виправити 2* (усувати хиби) → *виправлення 1, виправляння, виправа* заст. 1, *виправка 1* рідко; *виправляти / виправити 3* (позбавляючи вад, робити кращим) → ∅; *виправляти / виправити 4* рідко (виправдовувати) → ∅; *виправляти / виправити 5* розм. (вимагати що-небудь у когось) → ∅; *виправляти / виправити 6* діал. (виряджати кого-небудь кудись) → *виправа* заст. 2; *виправляти / виправити 7* спец., розм. (обробляти шкіру, робити її придатною для пошиття взуття) → *виправка 1* рідко; *плести 1* (перевиваючи пасма, волокна з'єднувати в одне ціле) → *плетення, плетиво 1* рідко, *плетіння 1*, (♦кренделі плести ногами, плести павутину) → ∅; *плести 2* розм. (казати що-небудь нерозумне) → ∅, (♦ банелюки плести, мандрони плести, плести нісенітницю) → ∅; *плести 3* розм. (казати неправду) → ∅, (♦плести інтриги, плести плітки) → ∅.

Такі відмінності, як було наголошено, зумовлені неоднорідністю семантико-стилістичного потенціалу мотиваторів, тому що більшість із них поряд із прямим лексичним значенням експлікують переносні, діалектні, розмовні, фразеологічно зумовлені та інші значення.

Спеціальне термінологічне значення в структурі полісемантичного дієслова не перешкоджає процесу утворення віддієслівних іменників опрідметненої дії загалом та девербативів дії зокрема, оскільки воно задовольняє необхідну умову – здатність уживатися в позиції субстантива [1, 108]. Такі значення найпоспідовніше засвоюють деривати. Наприклад, похідні девербативи дії у своїй семантичній структурі можуть зберігати всі ЛСВ (лексико-семантичні варіанти) багатозначного дієслова, зокрема й спеціальне термінологічне, напр.: *нашивати / нашити 1* (шити яку-небудь кількість чогось) → *нашивання / нашиття сорочок, 2* (пришивати поверх чого-небудь) → *нашивання / нашиття емблем на костюми, 3 спец.* (збільшувати в розмірах) → *нашивання / нашиття бортів на автомашини;*

обклеювати / обклеїти 1 (клеячи, наліплювати щось по поверхні чого-небудь) → *обклейка 1 / обклеювання стін, 2 техн.* (очищати рідину від домішок додаванням клейкої речовини) → *обклейка 1 / обклеювання вина желатином.* Самостійний тип становлять ЛСВ з обов'язковим спеціальним термінологічним значенням, як-от: *відганяти, рідко відгонити / відігнати 1* (змушувати когось віддалитися від кого-, чого-небудь) → *відганяння курей, 2* перен. (намагатися позбутися чого-небудь) → *відганяння думок, 3* (гнати куди -небудь тварин) → *відганяння корів, 4 спец.* (добувати що-небудь шляхом перегонки) → *відганяння / відгін 2 спец. / відгонка* рідко *скипидару із смоли; витравлювати, витравляти / витравити 1* (травлячи, виганяти звідки -небудь звіра) → *витравлення / витравляння лисиці, 2* (видаляти що-небудь хімічним способом) → *витравлення / витравляння / витравлювання плям 3* перен. (викорінювати що-небудь) → *витравлення / витравляння традицій, 4 спец.* (робити малюнок їдкою речовиною на тканині) → *витравка спец. / витравлення / витравляння / витравлювання візерунка.*

В українській мові окремо функціонує група утворень від полісемантичних вербативів, що мотивуються тільки спеціальними термінологічними ЛСВ, напр.: *верстати 1* (пересуватися в певному напрямку) → ∅, але *верстати 2 друк.* (розташовувати набір тексту та ілюстрацій на сторінках книги) → *верстка друк. 1, верстання 1 друк. тексту; насівати 1* (сіяти в якій-небудь кількості) → ∅, *насівати*

3 (просіювати в якій-небудь кількості) → ∅, *насівати 4* (розсіваючи, наносити на поверхню (про фарбу)

→ ∅, але *насівати 2 с.г.* (додавати посівного матеріалу до посіяного) → *насів, насівання зерна; розклепувати / розклепати 3* перен., розм. (розповідати, не тримаючи чого-небудь у таємниці) → ∅, але *розклепувати / розклепати 1 техн.* (розплющувати щось ударами молота) → *розклепка техн.,*

розклепування техн. ножиць.

Переносні значення дещо вповільнюють процес перекатегоризації, оскільки для них вагомим є

не тільки закріплення семантики вербатива за позицією субстантива, а й характер сполучуваності слів. Ці значення виникають як результат переосмислення основного номінативного значення й використання його для номінування інших предметів, явищ і ознак позамовної дійсності [6, 125]. Переносні ж уживання дієслів – це наслідок їхньої нової

сполучуваності, зазвичай не властивої іменникам. Саме за відсутності такої умови частина вербативів не здатна мотивувати девербативи дії, напр.: *ворожити 1* (вгадувати майбутнє чи минуле на картах) → *ворожіння, ворожба* заст. *на картах*; але *ворожити 3 перен.*, жарт. (поратися біля кого-, чого-небудь) ... *Іван Миколайович щось там ворожив біля нього* [мотора] (Загр.) → Ø (*ворожіння біля мотора); *сіяти 1* (кидати зерно в оброблену землю) → *сівба 1, сів* рідко *1, сійба* діал., *сіяння жита*, але *сіяти 5 перен.* (поширювати серед людей освіту) *Він, Іван, у «Суєті» Сіяв мислі золоті Про мистецтво для народу* (Рил.) → Ø (*сіяння мислей серед народу).

Збереження переносних значень полісемантичного вербатива в плані змісту віддієслівних іменників опредметненої дії є індивідуальним для кожного дієслова й відбувається лише тоді, коли створено відповідну сполучуваність для іменника, пор. : *строчити звернення* (3 перен. – швидко писати)

– *Не дивно, адже наші депутати, крім строчіння звернень на всі випадки життя, схоже, більше ні на що не здатні* (3 газ.); *підкопувати під нас* (3 перен., розм. – підступно діяти проти кого-, чого-небудь) – *Я носом чую її [вчительки] підступи та підкопування під нас, – говорила тисарша* (Н.-Лев.).

Засвоєння аналізованими девербативами розмовних, діалектних та застарілих значень полісемантичних дієслів відбувається обмежено й індивідуально, за певних умов. Стильова належність вербатива чи ступінь його функціональної активності визначають доцільність переведення цих значень у субстантивну позицію, напр. : *передержувати / передержати 3 заст.* (переховувати десь кого-небудь) → *передержання, передержка 1, передержування ...син арештований... За передержування й поширювання бунтівничих газет і книжок?* (Ірчан); *виправляти / виправити 6 діал.* (виряджати кого-небудь кудись) → *виправа* заст. 2 (*Прийшла моя виправа До краю іншого* (Зер.)); *вити 3 розм.* (голосно й протяжно стогнати) → *вий* рідко, *виття* (*Вона [сусідка] не скаже, що це його [мірошника] виття – це виття кожного з нас...* (Стар.)).

Вузьковживані, актуалізовані головно в усній мові значення дієслів здебільшого залишаються нереалізованими в девербативах дії, пор. : *вичитувати 4 друк.* (читаючи, виправляти помилки) → *вичитка, вичитування тексту*, але *вичитувати 6 заст., розм.* (промовляти, плачучи) *Уже йй та* [хазяйка] *щодня вичитувала* (Грін.) → Ø (*хазяйчине вичитування); *відтягати, відтягувати / відтягти, відтягнути 1* (тягнучи кого-, що-небудь, переміщати в інше місце) → *відтягування, відтяжка 3 техн., відтягання, відтягнення шин*, але *відтягати, відтягувати / відтягти, відтягнути 6 заст.* (забирати що-небудь у когось переважно через суд) – *Я ж не його землю одтягала...* (Мир.) → Ø (*одтягання землі), та *відтягати, відтягувати / відтягти, відтягнути 7 діал.* (від якогось числа відлічувати певну кількість одиниць) *Він числив і числив, зводив суми, відтягав і знов складав* (Фр.) → Ø (*відтягання чисел); *розписувати, розписати 3* (наносити на що-небудь малюнки) → *розписування, розписка 1, розпис 1 скла*, *розписувати 5 діал.* (письмово повідомляти про що-небудь) *Староста розписав другі вибори* (Мар.) → Ø (*розпис виборів); *видувати / видути 3* (виготовляти порожністі предмети з скла за допомогою дуття) → *видування, видувка скла*, але *видувати / видути 4 розм.*

(випивати щось у великій кількості) *Напився я, – трохи чи не цілісіньке відро видув* (Мир.) → Ø (*видування відра води); *розкрюювати / розкрюїти 1* (розрізати за певним зразком тканину для пошиття одягу) → *розкрюювання, розкрій 1 сукні*, але *розкрюювати / розкрюїти 2 розм.* (розсікати до крові) *Він [Корній]... відняв від сина сокиру і розкрюїв нею йому черепа...* (Сам.) → Ø (*розкрій черепа). Загальних закономірностей не простежено й у реалізації фразеологічно зумовленої семантики дієслів. Ці специфічні типи значень майже не потрапляють до значеннєвої структури девербативів дії [1, 110], оскільки фразеологічній одиниці притаманна стійкість складу й структури [7, 335], а заміна вербативного компонента на субстантивний суперечить ознаці стабільності зовнішньої оболонки фразеологізму. У Словнику фразеологізмів української мови за опорним словом «ходити» закріплено 29 реєстрових одиниць [5, 748-750], проте лише одна з них вступає в процес перекатегоризації, пор. : *назириці ходити* (невідступно стежити за кимсь) → Ø, *ходити півнем* (триматися зверхньо, гордовито) → Ø, *ходити під вусом* (бути дорослим) → Ø та ін., але *ходити по лезу бритви (ножа)* (здійснювати небезпечну, складну справу дуже вправно) ...*ходячи, як кажуть, по лезу бритви, обер-лейтенант давно вже став забобонним* (Гур.) → *ходіння по лезу (по вістрі) ножа: Безперервне ходіння по лезу ножа – таким було зараз їхнє життя* (Гон.); *Це дуже небезпечна гра, ходіння по вістрі ножа* (Тар.). Опорне слово «відкривати / відкрити» фіксує при собі 8 фразеологізмів [5, 102-103], і лише в

одному воно виявляє мотивувальні властивості: *відкривати Америку* ірон. (говорити про те, що всім давно відоме) – *Орисю, ...а ти нам тут відкриваєш Америку* (Віл.) → *відкриття Америки* (*Звідси й починається «відкриття Америки»...* (З газ.); останні фразеологізми з дієслівним компонентом *відкривати / відкрити* індіферентні щодо процесу перекатегоризації.

Багатозначні вербативи, у структурі яких наявне фразеологічно зумовлене значення, на думку К. Городенської, виступають мотивувальними лише за умови лексичного варіювання дієслівного компонента фразеологізму [1, 110], тобто до заміни його іменником, напр. : *замилювати / замилити очі* (обдурювати кого-небудь) → *замилювання очей* (*Ніякого прикрашування дійсності, ніякого замилювання очей* (Виш.); *оббивати пороги* 2 (неодноразово звертатися до когось, кудись у якій-небудь справі, домагаючись її розв'язання) → *оббивання порогів* (*Вони [глядачі] немовби звільняли автора... від оббивання порогів редакцій... (З газ.); скакати (вскакувати) / скочити (вскочити) в гречку* (зраджувати дружині (чоловікові) → *скакання в гречку* (*Більшої вини й не було, здається, в запорожців над оте скакання в гречку* (Кул.). В обстеженому матеріалі виявлено варіативні іменникові компоненти, які не зафіксували чинні лексикографічні джерела. Це, зокрема, такі, як *стрибання* (*стрибок*) у гречку, *протирання штанів, гостріння язика, клацання зубами, клювання носом,*

заламування рук, плентання в хвості: *Чоловіки... з прихованою долею заздрості похитували головами на чергову новину про чергове стрибання в гречку котрогось зі своїх земляків* (Мат.); *...це був Настин черговий стрибок у гречку* (Качур.); *...якщо оберете [Добротвора], ...нехай відпрацює протирання штанів у минулому* (З газ.); *...поетова дружина Дайта в одній особі муза, кухарка, співрозмовниця, «людочка» для гостріння поетового язика, коханка* (У.Л.); *...пролунали нові погрози і клацання зубами мера Москви...* (З газ.); *70 років тоталітаризму на Україні: скорочення чисельності нації, голод, сучасне безкультур'я.... Плентання в хвості вчораших колоній* (Горин.).

Отже, девербативи дії найпоспідовніше засвоюють прямі номінативні значення вербативів. Загальні закономірності простежено також на рівні спеціальних термінологічних значень. Переносні та вузьковживані (застарілі, діалектні й розмовні) зазнають процесу перекатегоризації вибірково, оскільки це залежить від функціональної активності новотвору, від доречності, необхідності переведення значення вербатива в субстантивну позицію. Із фразеологічно зумовленою семантикою девербативи дії практично не корелюють.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К. Г. Реалізація семантичного потенціалу дієслів у синтаксичних дериватах / К. Г. Городенська // Словотворна семантика східнослов'янських мов. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 102–113.
2. Клименко Н. Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики / Н. Ф. Клименко, М. М. Пешак, І. Ф. Савченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 250 с.
3. Колібаба Л. М. Асиметрія словотвірних співвідношень багатозначних дієслів та іменникових девербативів / Л. М. Колібаба. – К. : Ін-т укр. мови НАН України, 2005. – 349 с.
4. Петрик О. М. Функціонально-семантична парадигма віддієслівних іменників в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.М. Петрик. – К., 2013. – 23 с.
5. Словник фразеологізмів української мови / [укладачі: В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін.]. – К. : Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2003. – 788 с.
6. Сучасна українська літературна мова / [А. П. Грищенко, Л. І. Мазько, М. Я. Плющ та ін.]; за ред. А. П. Грищенка. – [3-тє вид., допов.]. – К. : Вища школа, 2002. – 439 с.
7. Сучасна українська літературна мова: лексика і фразеологія / [за заг. Ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. Думка, 1973. – 440 с.
8. Янценецкая М. Н. Лексическое значение в логическом аспекте / М. Н. Янценецкая // Семантические вопросы словообразования: значение производящего слова. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1991. – С. 38–55.

REFERENCES

1. Gorodens'ka K.G. (1983). *Realizacija semantychnogo potencialu dijesliv u syntaksychnyh deryvatah* [Realization of the semantic potential of verbs in syntactic derivatives]. — *Slovotvorna semantyka shidnoslov'jans'kyh mov* [Word-formation semantics of East Slavic languages]. Kyi'v, Naukova dumka Publ., pp. 102–113.
2. Klymenko N.F., Peshhak M.M., Savchenko I.F. (1982). *Formalizovani osnovy semantychnoi' klasyfikacii' leksyky* [Formal foundations of semantic classification of vocabulary]. Kyi'v, Naukova dumka Publ., 250 p.
3. Kolibaba L.M. (2005). *Asymetrija slovotvirnyh spivvidnoshen' bagatoznachnyh dijesliv ta imennykovyh deverbativiv*

[Asymmetry of word-formation ratios of the polysemous verbs and noun deverbatives]. Kyi'v, In-t ukr. movy NAN Ukrai'ny Publ., 349

p .

4. Petryk O.M . (2013). *Funkcional'no-semantychna paradygma viddijeslivnyh imennykiv v ukrai'ns'kij movi*. Diss. dokt. filol. nauk [Functional-semantic paradigm of verbal nouns in Ukrainian language. Dr. filol. sci.diss.]. Kyi'v, 252 p .

5. Bilonozhenko V.M ., Gnatjuk I.S. (2003). *Slovnyk frazeologizmiv ukrai'ns'koi' movy* [Dictionary of phraseologisms of the Ukrainian language]. Kyi'v, Ukrai'ns'kyj movno-informacijnyj fond NAN Ukrai'ny Publ., 788 p .

6. Gryshhenko A.P. (2002). *Suchasna ukrai'ns'ka literaturna mova* [M odern Ukrainian literary language]. Kyi'v, Vyshha shkola Publ. 439 p .

7. Bilodid I.K. (1973). *Suchasna ukrai'ns'ka literaturna mova: leksyka i frazeologija* [M odern Ukrainian literary language: the vocabulary and phraseology]. Kyi'v, Naukova dumka Publ., 440 p .

8. Janceneckaja M .N. (1991). *Leksycheskoe znachenye v logycheskom aspekte* [Lexical meaning in the logical aspect].

—*Semanticheskye voprosy slovoobrazovanyja: znachenye proyzvodjashhego sloval*. [Semantic issues of word formation: the importance of producing words]. Tomsk: Tomskii Univ., pp . 38-55.

The article highlights the specific factors, which contribute / prevent the formation of verbal nouns of action in Ukrainian language. The research focuses on the stylistic markers as the regulators of the process of recategorization.

Key words: deverbative of action, stylistic marker, direct meaning, figurative meaning, narrow-usage meaning, phraseological caused meaning, verb.